

Fenomen "čišćenja" knjižnica od nepodobnih knjiga kroz povijest

Pemper, Inga

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:427434>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-26**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za informacijske znanosti

Preddiplomski studij informatologije

Inga Pemper

Fenomen „čišćenja“ knjižnica od nepodobnih knjiga kroz povijest

Završni rad

Područje društvenih znanosti, polje informacijskih znanosti, knjižničarstvo

Mentorica: prof. dr. sc. Jelena Lakuš

Osijek, 2024.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravila te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s napisanim izvorom odakle su preneseni. Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasna da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, 13. 09. 2024 g

Inga Kempir, 0122237304
Ime i prezime studenta, JMBAG

Sažetak

Snažan utjecaj pisane riječi prepoznat je još od antičkih vremena. Kako bi čelnici, iz političkih ili iz vjerskih razloga, mogli utjecati na mase uvodili su brojne mjere cenzure koje su se kroz stoljeća manifestirale u različitim oblicima. Jedna od tih mjera bila je i mjera „čišćenja“ knjižnica od nepodobnih knjiga. U radu se daje pregled primjera „čišćenja“ knjižnica kroz povijest, od antičkih vremena preko totalitarnih režima 20. stoljeća do suvremenog doba u kojem živimo. Kroz ove se ilustrativne primjere nastoji ukazati na razloge koji su doveli do provođenja ove mjere te se navode kategorije knjiga koje su bile u pojedinim povijesnim razdobljima i režimima neprihvatljive, nepoželjne, štetne i nepodobne. Cilj „čišćenja“ knjižnica uvijek je bio isti – ograničavanje slobode pristupa informacijama te suzbijanje ideja koje su bile u suprotnosti s dominantnim ideologijama i interesima vlasti. U suvremenim se demokratskim društvima „čišćenje“ knjižnica od nepodobnih knjiga više ne provodi, no drugi oblici cenzure su i dalje prisutni.

Ključne riječi: „čišćenje“ knjižnica, nepodobne knjige, cenzura, totalitarni režimi, demokratska društva

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Nadzor nad radom knjižnica	1
2.1 Cenzura nad pisanom riječi.....	1
2.2 Javne knjižnice	3
2.3 Privatne knjižnice	5
3. „Čišćenje“ knjižnica u Europi do 20. stoljeća	6
3.1 Antika i srednji vijek	6
3.2 Nakon izuma tiskarskog stroja	7
4. „Čišćenje“ knjižnica u totalitarnim režimima 20. stoljeća u Europi	9
4.1 Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika	9
4.2 Fašistička Italija.....	11
4.3 Nacistička Njemačka	12
4.4 Nezavisna Država Hrvatska	15
4.5 Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija	16
5. „Čišćenje“ knjižnica u suvremenim demokratskim društvima?	18
6. Zaključak	20
7. Popis literature	21

1. Uvod

Knjižnice su se od davnina, u različitim povijesnim epohama i državama, smatrale opasnima po društvo, jer su sadržavale mnoge knjige koje su vlasti, kako crkvene, tako i svjetovne, smatrale neprihvatljivima i nepodobnima jer su mogle ugroziti njihov autoritet. Iz toga su razloga vlasti nastojale kontrolirati knjižni fond knjižnica donošenjem raznovrsnih zakona i odredbi o cenzuri, popisa nepoželjnih knjiga i drugih sličnih mjera, od kojih se najviše izdvaja mjera „čišćenja“ knjižnica, odnosno izdvajanja i uklanjanja nepoželjnih knjiga koje su smatrane opasnima. Cilj je ovog završnog rada dati pregled fenomena „čišćenja“ knjižnica od nepodobnih knjiga tijekom povijesti, od antike do suvremenog doba u kojem živimo.

Završni je rad podijeljen na nekoliko poglavlja. U prvom poglavlju, naslovljenom „Nadzor nad radom knjižnica“, ukratko se navode razlozi koji su kroz povijest doveli do cenzure pisane riječi te se otvara pitanje uloge koje su u provođenju cenzure imali knjižničari. Opisuje se potom način provođenje cenzure kako u javnim, tako i u privatnim knjižnicama. Drugo poglavlje, „Čišćenje“ knjižnica u Europi do 20. stoljeća“, donosi najvažnije povijesne primjere „čišćenja“ knjižnica od strane crkvenih i svjetovnih vlasti od antičkih vremena do 20. stoljeća. Poglavlje koje slijedi, „Čišćenje“ knjižnica u totalitarnim režimima 20. stoljeća u Europi“, opisuje ovaj fenomen na primjerima SSSR-a, fašističke Italije, nacističke Njemačke, NDH i SFRJ. U poglavlju se pojašnjava u kojoj je mjeri svaki od ovih režima bio uspješan u zadanim ciljevima, odnosno „čišćenju“ nepodobnih knjiga iz knjižnica. U preposljednjem su poglavlju, „Čišćenje“ knjižnica u suvremenim demokratskim društvima?“, izneseni primjeri u kojima je prikazano da, iako danas ne možemo govoriti o „čišćenju“ knjižnica, stanoviti oblik cenzure i dalje postoji. U zaključku rada istaknuto je kako usprkos brojnim pokušajima niti jedno „čišćenje“ knjižnica od nepodobnih knjiga nije bilo potpuno, čemu su u povijesti najbliži bili boljševici, a veliku su ulogu u tome imali knjižničari.

2. Nadzor nad radom knjižnica

2.1 Cenzura nad pisanom riječi

Otkriće pisma jedno je od najvažnijih prekretnica u povijesti čovječanstva. Njegovim je otkrićem čovječanstvo premostilo prostorne i vremenske granice informacija te je, kao takvo, imalo značajan utjecaj na društva i društvena uređenja. Pismo i pisana riječ najsnažnije su oružje koje je tijekom povijesti stvaralo vladare, države i religije, ali ih je istodobno i slabilo i uništavalo. Vlasti su, naime, oduvijek bile svjesne pozitivnog, ali i štetnog utjecaja pisane riječi pa su u cilju njezine kontrole donosile razne propise i zakone, a ponekad i kazne za pisce koji su bili prema njima kritički nastrojani. Takav oblik kontrole nad protokom informacija naziva se cenzura.¹

Cenzura je kroz stoljeća povijesti čovječanstva kod pojedinih pisaca izazivala prezir prema vlastima, dok su drugi radi vlastitog blagostanja rado prihvatili takav poredak u društvu. Oni koji su je smatrali neprihvatljivom držali su je neprirodnom društvenom pojavom koja je u izravnoj suprotnosti s razvojem književnosti, znanosti i cjelokupnim političkim i duhovnim razvojem ljudske zajednice. Jedan od najznamenitijih protivnika cenzure pisane riječi bio je engleski književnik John Milton (1608. – 1674.). U svojoj znamenitoj raspravi „Areopagitica“ objavljenoj 1644. godine, Milton je upozorio engleski parlament na štetnost cenzure po slobodni razvoj društva.² Ipak, Miltonova knjiga nije imala odviše velik utjecaj na parlament.³ Tijekom narednih desetljeća, njegove zamisli o cenzuri ostavile su snažan utjecaj na slobodoumne filozofe i književnike, posebice u Francuskoj. Postupno su se sve češće postavljala pitanja o korisnosti cenzure.⁴ U suvremenom svijetu još su uvijek prepoznatljive cenzorske prakse određenih društava ili organizacija nad knjigama koje su zbog svog sadržaja proglašene nepoželjnima. Popularni romani o čarobnjaku Harryju Potteru itekako su osporavani u kršćanskim zajednicama zbog uvjerenja da promoviraju čarobnjaštvo i okultnu tematiku. Također, dobro znana knjiga „Da Vinci je kod“ zabranjena je u nekoliko zemalja zbog uvjerenja da omalovažava kršćanstvo.⁵

U svijetu cenzure knjižničari zauzimaju veliku ulogu. Tijekom povijesti su cenzuru provodili po nalogu vjerskih ili političkih vlasti, ponekad zanemarujući profesionalnu etiku i savjest koja je potrebna za obavljanje knjižničarskog posla. S druge strane, kada se knjižničar

¹ Hebrang Grgić, Ivana. Cenzura: neizostavan čimbenik razvoja ljudske misli i društva. // Aleksandru Stipčeviću s poštovanjem / uredio Miroslav Tuđman. Zagreb: Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2008. Str. 135.

² Stipčević, Aleksandar. Socijalna povijest knjige u Hrvata: Knjiga III: Od početka Hrvatskoga narodnog preporoda (1835.) do danas. Zagreb: Školska knjiga, 2008. Str. 470.

³ Nicholas J. Karolides; Margaret, Bald; Dawn, B. Sova. 120 Banned Books: Censorship Histories of World Literature. New York: Checkmark Books, 2011. Str 21.

⁴ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj., str. 470.

⁵ Lakuš, Jelena; Baričević, Katarina. Tjedan zabranjenih knjiga u hrvatskim narodnim knjižnicama. // Vjesnik bibliotekara Hrvatske 66, 1 (2023), str. 76.

vodio profesionalnom etikom i savješću, osobna uvjerenja su ga sprječavala u stvaranju nabavne politike, pa je knjižničar često selektirao poželjne i nepoželjne knjige u nekoj knjižnici. Zbog toga je knjižničar zapravo mogao provoditi cenzuru na dva načina: odozgo, odnosno cenzuru koja je nametnuta od strane vlasti i odozdo, tj. onu cenzuru koju čini iz vlastitih uvjerenja.⁶

2.2 Javne knjižnice

Prema definiciji Hrvatske enciklopedije, knjižničari sustavno odabiru, prikupljaju, pohranjuju, zaštićuju i daju na korištenje knjižničnu građu.⁷ Savjesno obavljanje ovoga posla podrazumijeva sve nabrojano. Međutim, kada bismo u ovu rečenicu dodali pojmove poput „nezavisno“, „samostalno“ i/ili „savjesno“, definicija bi se uvelike promijenila, pa tako i kontekst djelovanja knjižničara. Spomenuta proširena definicija, međutim, nije primjenjiva u svim povijesnim razdobljima, a posebice u 20. stoljeću.

Naime, javne knjižnice služe društvu, a knjižničari jesu članovi društva što istovremeno podrazumijeva podložnost knjižnica vjerskim, političkim, moralnim i drugim čimbenicima koji će utjecati na njihov rad. To posebice dolazi do izražaja u totalitarnim društvima.⁸ S druge strane, društva koja se temelje na demokratskim principima slijede etičke kodekse koji nalažu nepristranost u radu knjižničara. Nepristranost prilikom stvaranja zbirke će omogućiti uravnotežen pristup informacijama i uravnotežene zbirke u knjižnicama, a upravo slobodan pristup informacijama temeljna je zadaća informacijskih djelatnika.⁹

Važan oblik kontrole knjižnica i dostupnih informacija je tijekom povijesti bila mjera „čišćenja“ i odbacivanja nepoželjnih knjiga. Naime, jednom poželjna knjiga u izmijenjenim prilikama nekog društva, gotovo bi preko noći postajala štetna. Promjenom vlasti i vladajuće ideologije, knjižnice su nerijetko morale izdvojiti knjige koje su podupirale stari društveni poredak u zatvorene fondove, kako bi novi uspostavio vlastite fondove knjiga i službeni narativ.¹⁰ Katkad

⁶ Panić, Matija. Cenzura odozdo: prilog teorijskoj raspravi o cenzuri. // Vjesnik bibliotekara Hrvatske 60, 4(2017), 25-44. Citirano prema: Lakuš, Jelena; Baričević, Katarina. Nav. dj., str. 77.

⁷ Knjižnica. // Hrvatska enciklopedija. URL: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/knjiznica> (2024-07-02)

⁸ Stipčević, Aleksandar. O savršenom cenzoru: iliti priručnik protiv štetnih knjiga i njihovih autora. Zagreb: Nakladni zavod matice Hrvatske, 1994. Str. 104.

⁹ Lakuš, Jelena; Baričević, Katarina. Nav. dj., str. 77-78.

¹⁰ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (1994.), str. 107.

su poduzimali i znatno drastičnije mjere, poput uništavanja nepoželjnih knjiga. Ovakav nadzor i uplitanje u rad javnih knjižnica prvenstveno je vršila državna vlast, odnosno razne ustanove, političke stranke ili čak organizirane grupe građana.¹¹ Knjižnice su tako oduvijek bile sredstvo u rukama državne politike, a mnogi su knjižničari tijekom povijesti služili državnim ili vjerskim vlastima te njihovim interesima provođenjem ili neprovođenjem nametnutih mjera cenzure.¹²

Navedimo primjer srednjovjekovnih knjižničara. Srednjovjekovni knjižničar nije izgubio mnogo vremena misleći je li poželjno služiti Crkvi ili ne. Crkva je bila sveprisutna. Moć nad cjelokupnim društvom tijekom tog povijesnog razdoblja Crkvi je omogućilo nesmetanu kontrolu nad radom knjižnica, barem do pojave Lutherove reformacije i značajnog razvoja tiskarske tehnologije. Tada su se nametnula brojna pitanja poput onog o položaju i zadaćama koje imaju javne knjižnice. Pitanja su se nametnula zbog beskompromisne borbe Crkve protiv ogromnog priljeva luteranskih knjiga koje su postale opasne i štetne. Crkva je u njima prepoznala opasnost za vlastiti položaj i kontrolu nad sveukupnim društvom. Posebno je važna druga polovica 16. stoljeća jer je tada zabilježena još značajnija briga o radu i ulozi javnih knjižnica u društvu, a za to je osobito zaslužan talijanski isusovac Antonio Possevino (1533. – 1611.). Possevino je razradio detaljnu strategiju „čišćenja“ javnih knjižnica te je ustanovio popise knjiga koje se mogu, a koje ne mogu držati u knjižnicama brojnih novoosnovanih isusovačkih samostana.¹³

Dok knjižničar u srednjem vijeku nije imao mnogo izbora, 19., a posebice 20. stoljeće, knjižničaru je omogućilo određenu dozu slobode u izboru poželjnih i nepoželjnih knjiga, ali uz snošenje posljedica ako je na neki način naštetio državnim interesima. Tijekom društvenih kriza ili ratova smatralo se potpuno opravdanim „čišćenje“ knjižnica od unutarnjih ili vanjskih neprijatelja i njihovih knjiga koje je prema službenoj uputi bilo potrebno skloniti u zatvorene fondove ili poslati u tvornice papire. Pritom su nepodobni knjižničari za vlast bili teret koji je trebalo ukloniti.¹⁴

Ideologije 20. stoljeća proglasile su brojne knjige nepotrebnima, beskorisnima, štetnima i jednostavno nepoželjnima. Nacisti u Njemačkoj, boljševici u Rusiji, fašisti u Italiji i ustaše u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj smatrali su potrebnim „očistiti“ knjižnice od knjiga koje su smatrane

¹¹ Stipčević, Aleksandar. Kako izbjeći cenzora. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1997. Str. 178.

¹² Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (1994.), str. 105.

¹³ Isto.

¹⁴ Stipčević, Aleksandar. Cenzura u knjižnicama. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, 1992. Str. 107.

nepodobnima radi uspostave vlastite vizije savršenog društva neopterećenog okovima prijašnjeg režima. Protivljenje ovim ideologijama često je završavalo kobno. Ipak, poneki knjižničari nisu slijepo izvršavali naredbe, već su vješto koristili dostupne alate kako bi očuvali koji broj više neke zabranjene knjige.¹⁵ Padom i slomom takvih ideologija, ponovno se pojavljuju problemi „čišćenja“ javnih knjižnica, odnosno nagomilanost ogromnog broja nepotrebnih knjiga bivšeg režima koje je potrebno uništiti. Slom komunizma u brojnim državama u Europi jedinstven je primjer uništavanja nevjerovatnog broja knjiga bez prisile vlasti.¹⁶

Knjižničari građu izlučuju iz knjižnog fonda i danas, ali se pritom vode posve drugim kriterijima, kao što su: dotrajala građa (istrošena uporabom ili oštećena), zastarjela građa (nečitljiva, neaktualna), uništena građa (elementarnim nepogodama ili drugim incidentima, izgubljena, nevraćena više od tri godine). Popis treba biti u skladu s uputama o reviziji i otpisu knjižnične građe koju izrađuje Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu.¹⁷ Usprkos tome, i dalje se pojavljuje prezir prema određenim knjigama od strane pojedinaca ili grupa koje žele postaviti cenzuru nad njima neprihvatljivim knjigama.

2.3 Privatne knjižnice

Državne su vlasti oduvijek bile svjesne postojanja privatnih knjižnica u kojima se često mogla pronaći i neka opasna i/ili štetna knjiga. Nadzor nad privatnim knjižnicama bio je iznimno težak zadatak, a posebno u vrijeme kada je broj onih koji su znali čitati i mogli posjedovati knjižnice porastao pa je porasla i mogućnost pojave nepoželjnih i štetnih knjiga. Ponajprije je to bilo izraženo u vrijeme protureformacije. Primjerice, crkvena je inkvizicija tada imala ovlasti uvida u privatne knjižnice vlasnika koji su umrli prije nego što će nasljednici preuzeti pokojnikovu imovinu. Postupak provjere uključivao je sastavljanje popisa svih knjiga, a pronađene zabranjene knjige odmah su oduzimate. U kasnijim razdobljima Crkva je nastavila nadzirati privatne knjižnice, a tijekom 19. i 20. stoljeća tu ulogu preuzimaju svjetovne vlasti. Neke od njih su bile znatno temeljitije u „čišćenju“ privatnih knjižnica, primjerice cenzori u Sovjetskom Savezu.¹⁸

¹⁵ Stipčević, Aleksandar. Sudbina knjige. Lokve: Naklada Benja, 2000. Str. 350.

¹⁶ Hebrang Grgić, Ivana. Nav. dj., str. 146.

¹⁷ Narodne Novine: Pravilnik o zaštiti, reviziji i otpisu knjižnične građe. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2023_03_27_452.html (15. 09. 2024.)

¹⁸ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (1994.), str. 181-182.

Treba, međutim, napomenuti da je rijetko koja vlast uspjela „očistiti“ privatne knjižnice od nepodobnih knjiga.¹⁹ Također, valja reći da odnos vlasti prema knjižnicama koje su posjedovali pripadnici društvene elite i prema knjižnicama koje su posjedovali pojedinci iz drugih društvenih staleža nije bio isti. Privatne knjižnice pripadnika društvene elite, odnosno nositelja visokih državnih ili crkvenih funkcija koji su smatrani lojalnim članovima društva rijetko su se provjeravale, dok isto nije vrijedilo za knjižnice pojedinaca čiju je lojalnost bilo dopušteno preispitivati, pa su oni svoje dragocjene zabranjene knjige držali u skrivenim dijelovima vlastite kuće ili imanja.²⁰ Te su knjige često bile dostupne ne samo njihovu vlasniku, već i njegovim prijateljima.²¹

3. „Čišćenje“ knjižnica u Europi do 20. stoljeća

3.1 Antika i srednji vijek

Prvi europski vladar za kojega pouzdano znamo da je naredio „čišćenje“ javnih knjižnica bio je prvi rimski car August (63. pr. Kr. – 14. god.). Nakon što je ustanovio da je u visokom rimskom društvu zavladao veliki nemoral, za to je okrivio ponajprije lascivne knjige rimskog pjesnika Ovidija (43. pr. Kr. – 17. god.). Odlučnost Augusta u vraćanju tradicionalnih rimskih vrijednosti ogleda se u jednostavnoj činjenici – pjesnika Ovidija poslao je u progonstvo na Crno more, dok su pjesnikove knjige izbačene iz javnih knjižnica. Iako ovaj čin nije u potpunosti spriječio čitanje Ovidijevih knjiga, August je naredbom jasno odredio stajalište prema Ovidijevim i sličnim knjigama.²²

U razdoblju drevnih civilizacija, Europa nije bila jedini kontinent na kojem su se zabranjivale ili spaljivale knjige. Na drugom kraju svijeta, veliki kineski car Qin Shi Huang (259. pr. Kr. – 210. pr. Kr.), umoran i ogorčen od kritika intelektualaca u Carstvu, naredio je još 213. godine prije Krista spaljivanje knjiga, jer mu se to učinilo jednostavnije od konfiskacije, zabrana,

¹⁹ Isto, str. 180.

²⁰ Isto, str. 119.

²¹ Isto, str. 179.

²² Isto, str. 107.

„čišćenja“ i ostalih restriktivnih mjera prema knjižnicama. Njegovi su nasljednici slijedili njegov primjer, kao i drugi vladari u brojnim državama poslije njega.

Jedan od primjera zabrane i „čišćenja“, ali i potpunog zaokreta u društvu u vezi s poželjnim i nepoželjnim knjigama, pronalazimo početkom 4. stoljeća. U razdoblju velikih progona kršćana, car Dioklecijan (245. – 316.) izdaje edikt koji je omogućio carskim činovnicima pretraživanje stanova ili crkvi u potrazi za kršćanskim knjigama. Kršćani su nerijetko uspijevali sakriti svoje knjige; ipak, ako bi bili uhvaćeni, bili su strogo kažnjeni zbog svog neposluha. Milanskim ediktom 313. godine kojim kršćanstvo postaje ravnopravna religija u Carstvu i vladavinom prvog kršćanskog cara Konstantina (272. – 337.), kršćani koji su u svojim privatnim knjižnicama posjedovali zabranjene knjige, konačno su ih mogli otvoreno posjedovati.²³

Mnogobrojni zakoni, spisi, odredbe, odluke itd. koje su donošene do kraja 6. stoljeća u svrhu zabranjivanja nepoželjnih knjiga, nisu postigle željeni učinak. Mnogobrojni vjernici nisu slijedili upute državne vjere. Godine 380. car Teodozije (347. – 395.) proglašava kršćanstvo državnom vjerom, a ostali koji ne slijede crkvene dogme proglašeni su hereticima. Promjenom službene državne vjere u Carstvu, oni koji su napadali kršćane, postali su meta napada. Najveći broj zakona izdanih 391./392. godine usmjereni su upravo protiv krivovjernih. Teodozijevi nasljednici nastavili su spaljivanje i zabranjivanje mnogobrojnih vjerskih pamfleta ili klevetničkih knjiga. Zakoni su pružili okvir za uništavanje knjiga, a budući da je sadržaj trebao ostati tajna, onome tko pronađe takve knjige bilo je dopušteno uništiti knjige, bez obzira na to što su vlasnici često koristili izgovor kako ih posjeduju zbog istraživanja sadržaja zabranjenih knjiga.²⁴

3.2 Nakon izuma tiskarskog stroja

Napredak u tiskarskoj tehnologiji, odnosno izum Gutenbergova tiskarska stroja sredinom 15. stoljeća na Crkvu stavlja veliki pritisak. Izumom je svatko mogao tiskati znatno brže veću količinu knjiga, a pojavom reformacije u 16. stoljeću, privatne knjižnice diljem Europe prepune su luteranskih knjiga. Inkvizicija u katoličkim zemljama imala je pune ruke posla s traženjem takvih knjiga u privatnim knjižnicama. Već 1523. godine izdaje se u Milanu dekret prema kojemu su

²³ Isto, str. 119-120.

²⁴ Rohmann, Dirk. Christianity, Book-Burning and Censorship in Late Antiquity: Studies in Text Transmission. Berlin: Walter de Gruyter, 2016. Str. 69-71.

pripadnici svih slojeva društva morali predati sve luteranske knjige; u suprotnom, prijetila im je smrt ili konfiskacija imovine. Slični potezi crkvenih i svjetovnih vlasti vidljivi su i u drugim gradovima u Europi. U Firenci 1549. godine donesena je uredba prema kojoj pripadnici svih društvenih slojeva moraju u roku od dva tjedna predati sve luteranske knjige, a ako inkvizicija nakon tog vremenskog roka pronađe luteransku knjigu u privatnoj knjižnici, vlasnik će biti spaljen zajedno sa svojim knjigama.²⁵ Također, Crkva je objavila i službeni popis zabranjenih knjiga, tzv. „Index librorum prohibitorum“ 1559. godine, a nakon Tridentskog koncila, popis je nadopunjen pravilima koja će inkvizitorima omogućiti ovlasti u odabiru dijelova ili čitavih knjiga koje je potrebno zabraniti. Ponovno nisu svi slijedili ova pravila, posebice ljudi iz visokog društva. Poznat je slučaj pape Siksta V. (1521. – 1590.) koji je posjedovao mnoge knjige koje su se nalazile upravo na spomenutom popisu zabranjenih knjiga.²⁶

Borba Crkve protiv privatnih knjižnica i zabranjenih knjiga polako je gubila zalet, posebice od 18. stoljeća. Naime, Crkva u tom povijesnom razdoblju više nije imala jednaku političku moć i utjecaj na cjelokupno društvo kao u srednjovjekovnoj Europi. Zbog toga nije mogla računati na apsolutnu podršku svjetovnih vlasti.²⁷ Osim toga, slobodarski duhovi početkom 19. stoljeća uspjeli su nametnuti cjelokupnoj europskoj intelektualnoj eliti shvaćanje kako je borba protiv cenzure pravo koje trebaju imati svi građani. Takvo je shvaćanje cenzure ozakonjeno tijekom Francuske revolucije i na drugom kraju svijeta, u SAD-u, u Deklaraciji o nezavisnosti iz 1776. godine.²⁸

Nakon Francuske revolucije i mnogobrojnih pozivanja na slobodu tiska, Europa je ponovno pod okriljem cenzure. Austrijsko Carstvo u prvoj polovici 19. stoljeća zasigurno je najsveobuhvatnije prihvatilo cenzuru, posebice pod čvrstom palicom državnog kancelara kneza Metternicha (1773. – 1859.). Metternich je uspostavio apsolutnu kontrolu tiska u državi u kojoj nije bilo moguće tiskati knjige bez dozvole policije. Detaljno su provjeravani rukopisi prije slanja u tisak te ponovno nakon tiskanja knjige i puštanja u prodaju. Iako je cenzura tijekom 19. stoljeća bila posebno izražena, u Europi se otvaraju prve pučke knjižnice, ali uz izvjesnu dozu otpora prema istima. Primjerice, članovi parlamenta u Engleskoj tome su se izrazito protivili jer nisu željeli prihvatiti dostupnost, odnosno demokratizaciju pisane riječi pa su jedva prihvatili zakon o pučkim

²⁵ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (1994.), str. 121.

²⁶ Hebrang Grgić, Ivana, Nav. dj., str. 141.

²⁷ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (1994.), str. 124.

²⁸ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (2008.), str. 470.

knjižnicama iz 1850. godine.²⁹ Pojavom totalitarnih režima u 20. stoljeću broj zabranjenih knjiga znatno se povećao, kao i opseg „čišćenja“ privatnih, ali i javnih knjižnica od nepodobnih knjiga zbog ideoloških razloga.³⁰

4. „Čišćenje“ knjižnica u totalitarnim režimima 20. stoljeća u Europi

4.1 Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika

Završetkom Prvog svjetskog rata i pobjedom u građanskom ratu, boljševici su prigrabili vlast u Rusiji. Nije im bilo potrebno dugo da uspostave zakone prema kojima su se privatne knjižnice nacionalizirale.³¹ Ovaj pothvat preuzeo je osobno Vladimir Iljič Lenjin (1870. – 1924.) i njegova žena Nadježda Krupskaja (1869. – 1939.). Knjižnice je trebalo „očistiti“ od svih knjiga vjerske tematike, pa se zbog toga već 1923. godine naređuje izbacivanje svih knjiga koje su navedene u popisima zabranjenih knjiga. Među tim knjigama pronašle su se Biblija, Kuran i Talmud, ali i autori poput Platona, Kanta, Descartesa te ostalih sličnih pisaca. „Čišćenje“ je nastavljeno i u sljedećem razdoblju, jer već 1927. godine izlazi nova uredba koja je opustošila knjižnice za oko 60% njihova fundusa, a 1929. godine nastavlja se s daljnjim „čišćenjem“. Ovakva „čišćenja“ knjižnica od nepodobnih knjiga drastično su osiromašila police knjižnica namijenjenih širokim masama. Ubrzo nakon toga prestaju daljnja „čišćenja“, barem nakratko. Jedan od glavnih razloga je to što se više nije imalo što „očistiti“.³² Tako nacionalizirane knjižnice bile su dostupne javnosti, ali isključivo kao visoko cenzurirane zbirke, jer su svi problematični materijali bili povučeni i nedostupni korisnicima.³³ Boljševički zakoni bili su usmjereni i protiv vlasnika privatnih knjižnica. Oni su inspektorima pružali velike ovlasti, tako da su mogli ući i provjeriti gotovo svaku kuću, a zatim i oduzeti sve što ne podržava novu državnu ideologiju. Ipak, inspektori nisu provjeravali privatne knjižnice uglednih ljudi koji su svoje zabranjene knjige često sakrivali iza djela Marxa, Lenjina i Engelsa.³⁴

²⁹ Hebrang Grgić, Ivana, Nav. dj., str. 144-145.

³⁰ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (2000.), str. 226.

³¹ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (1997.), str. 182.

³² Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (1994.), str. 91-92.

³³ Knuth, Rebecca. Nav. dj., str. 68.

³⁴ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (1997.), str. 182.

Novi zamah u „čišćenju“ knjižnica dolazi nakon Drugog svjetskog rata kada mnoge knjige dojučerašnjih saveznika postaju nepoželjne zbog promijenjene političke slike Europe. Suradnjom s američkim, engleskim, francuskih i ostalim silama koje su ratovale protiv nacističke Njemačke, u Sovjetski Savez dolazi i njihova literatura. Nakon zaoštavanja odnosa i stvaranja blokovske podjele svijeta, svu zapadnjačku literaturu bilo je potrebno izlučiti. Posebice je zanimljivo objavljivanje knjige autora Borisa Pasternaka (1890. –1960.) „Doktor Živago“ 1957. godine u Italiji.³⁵ Naime, objava te knjige izazvala je njegovu piscu brojne neugodnosti pa je ona zbog svoje tematike, ali i političkih stavova njezina autora, u SSSR-u zabranjena. Neprijateljstvo sovjetskog režima prema piscu i knjizi stvorilo je od knjige međunarodni bestseler. Godinu dana nakon objave, Pasternak je dobio Nobelovu nagradu za književnost, a Kremlj je osudio taj čin nazvavši ga antisovjetskim. Organizirana je kampanja koja ga je trebala diskreditirati kao izdajicu vlastite zemlje, a pritisak je bio ogroman, pa je Pasternak čak pomišljao na samoubojstvo. Zbog svojih poznih godina i siline napada na Pasternaka, svijet je njegovao simpatije prema njemu, a brojne ugledne osobe iz javnog života stale su u njegovu obranu, poput Ernesta Hemingwaya (1899. – 1961.) i indijskog premijera Džavaharlala Nehrua (1899. – 1964.).³⁶

Pasternak nije bio jedini pisac koji je u SSSR-u doživio progon zbog svojih knjiga. Jedan od njih bio je Aleksandar Solženjicin (1918. – 2008.), koji je, posredstvom predsjednika SSSR-a Nikite Hruščova (1894. - 1971.), 1962. godine objavio znameniti anti-partijski pamflet „Jedan dan u životu Ivana Denisoviča“. Knjiga je bila veliki hit među čitateljima u Sovjetskom Savezu. Međutim, 1964. godine, Hruščov je svrgnut s vlasti, a ubrzo je zabranjeno i tiskanje navedene knjige. Solženjicin 1973. godine samostalno objavljuje knjigu „Arhipelag Gulag“ koja opisuje stvarno stanje unutar države, prvenstveno progone i funkcioniranje sovjetskih gulaga. Ubrzo je otjeran iz zemlje, a njegove knjige su zabranjene. Tek 1987. godine sovjetske su vlasti osnovale posebnu komisiju koja je trebala skinuti zabranu s pojedinih nepodobnih knjiga i vratiti ih nazad u knjižnice, odnosno čitateljima.³⁷

Tijekom Drugog svjetskog rata sovjetska cenzura nije obuhvaćala samo zemlje pod izravnom vlašću Moskve, već i okupirane zemlje. U studenom 1940. godine sovjetska je vojska okupirala Litvu, Latviju i Estoniju te uspostavila impresivan aparat državne cenzure. Sovjetski

³⁵ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (1994.), str. 91-92.

³⁶ Finn, Peter; Couvee, Petra. Afera Živago: Kremlj, CIA i bitka za jednu zabranjenu knjigu. Zagreb: Profil knjiga, 2014. Str. 19-20.

³⁷ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (1994.), str. 93.

vojnici su na okupiranom području spaljivali i oduzimali knjige. U Estoniji su zabranili 212 časopisa i različitih djela pisaca koji su se deklarirali kao neprijatelji režima. Prema uredbi Ministarstva za unutarnje poslove, sve knjige koje sadrže antisovjetski, teološki ili buržoazijski materijal morale su biti uklonjene. Već 1953. godine procijenjeno je kako je uništeno preko milijun i pol knjiga, a do 1966. godine popis zabranjenih knjiga popeo se na brojku od oko 2000. U Litvi su Sovjeti uništili oko 150 000 knjiga oduzetih iz njihove središnje knjižnice. Slično stanje Sovjeti su ostavili i u ostalim okupiranim zemljama poput Mađarske i Rumunjske, a procjene su da je u kulturnim čistkama u Istočnoj Njemačkoj do 1953. godine uništeno oko pet milijuna knjiga.³⁸

4.2 Fašistička Italija

Preuzimanjem vlasti 1922. godine, talijanski su fašisti ocijenili da je velik dio knjižnog fonda pučkih, školskih i znanstvenih knjižnica u potpunoj suprotnosti s ideologijom zdrave nacije koju su zagovarali Benito Mussolini (1883. – 1945.) i njegovi istomišljenici. Između ostalih, to su bile knjige socijalista, anarhista, socijaldemokrata, ali i pornografske i tzv. anti-patriotske knjige, dok su poželjne bile knjige koje „uzdižu moral i hrane duh građanstva“.³⁹ Na početku svoje vladavine fašisti nisu u potpunosti ostvarili svoju viziju, jer je bilo potrebno ukloniti oporbu i ostatke demokratske liberalne Italije. Maknuvši iste van značajnijeg društvenog i političkog utjecaja 1926. godine su osnovali Opću upravu za akademije i knjižnice s posebnim zadatkom provedbe fašističke politike prema pučkim i školskim knjižnicama. Fašistička vizija knjižnica objašnjena je u prvom broju časopisa „Accademie e biblioteche d' Italia“ iz 1928. godine. Zahtijevalo se „čišćenje“ knjižnica od svega što je u suprotnosti s političkim, vjerskim i odgojnim smjernicama režima. Također, smatralo se kako su knjige nastale prije uspostave fašizma socijalističke obojene, što se izričito protivilo načelima režima. U nastojanju da iz javnih knjižnica izbace sve nepoželjne knjige kako bi na taj način ograničili njihovo proučavanje, 1932. godine osnovali su posebno državno tijelo, odnosno Nacionalni odbor za pučke i školske knjižnice. Odbor je sve do kraja fašističkog režima u Italiji 1943. godine na adrese javnih knjižnica širom Italije slao dopise i upozoravao koje je knjige potrebno izbaciti iz fondova. Najviše je zabrana upućeno pred kraj režima, pri čemu je

³⁸ Baez, Fernando. *A Universal History of the Destruction of Books: From Ancient Sumer to Modern Iraq*. New York: Atlas & Co, 2008. Str. 241.

³⁹ Stipčević, Aleksandar. *Nav. dj.* (1994.), str. 96.

broj nepodobnih pisaca i djela bio sve veći. Osim Nacionalnog odbora za pučke i školske knjižnice, 1940. godine Ministarstvo za odgoj izdaje popis knjiga koje se nisu smjele pretiskavati i davati na čitanje. Izlučene knjige nisu se spaljivale, nego su odlagane u posebne prostorije ili ormare s pečatom na kojem je pisalo „isključeno od čitanja“.⁴⁰ Ipak, popis nije doveo do velikih uspjeha.

Cenzura fašističkog režima nije bila osobito uspješna, pretežito zbog nerazvijene detaljne i strateške politike tog pitanja. U konačnici se do antifašističkih knjiga ipak moglo doći, čak i u javnim knjižnicama. Knjižničari su vješto manipulirali uputama, što je vidljivo kroz velik broj zabranjenih knjiga koje nisu izlučene iz fondova te na koje nitko nije stavio pečat o zabrani čitanja.⁴¹ Unatoč ne pretjerano uspješnoj cenzuri, Italija je do 1945. godine bila pod represivnim režimom, prvenstveno pod autocenzurom i političkim direktivama fašista koji su odlučivali o poželjnim i nepoželjnim elementima kulture u toj državi.⁴²

4.3 Nacistička Njemačka

Cenzura je bila izrazito jaka i u nacističkoj Njemačkoj. Sustavnim „čišćenjem“ – odvajanjem i izlučivanjem nepodobnih knjiga, nacisti su nastojali odstraniti sve pacifističke, socijalističke, marksističke, židovske te pornografske knjige. Posebice je bilo važno „očistiti“ sveučilišne i znanstvene knjižnice jer bi time suzbili potencijalno drukčiji politički narativ u znanstvenim krugovima od dopuštenog, odnosno nacističkog. Međutim, knjižničari nisu bili oduševljeni tim mjerama, osobito oni u znanstvenim i sveučilišnim knjižnicama, pa nacistima nije odmah pošlo za rukom „pročistiti“ cjelokupan knjižni fond. Odugovlačili su s pročišćavanjem fonda te su se opravdavali da nije uspostavljen jasan popis ili barem uputa koje je točno knjige potrebno odstraniti iz knjižnica. Također, često su isticali da im je za obavljanje takvog posla potrebno stručno osoblje kojeg nije bilo na pretek. Od 1935. godine nacisti su riješili ovaj problem uspostavljanjem jedinstvenog popisa nepoželjnih knjiga. Ustanovljeno je dvanaest skupina knjiga koje je potrebno „očistiti“ iz knjižnica. Popis, odnosno kategorije knjiga koje je potrebno „očistiti“

⁴⁰ Isto, str. 94-96.

⁴¹ Isto, str. 96.

⁴² Bosaver, Guido. *Censorship and Literature in Fascist Italy*. London: University of Toronto Press Incorporated, 2007. Str. 266.

iz javnih i privatnih knjižnica, obuhvatio je sljedeće kategorije koje su nacisti smatrali nepodobnima:

1. knjige izdajnika, političkih emigranata i inozemnih pisaca neprijateljski nastrojenih prema Trećem Reichu i nacionalsocijalistima,
2. marksističke, komunističke i boljševičke knjige,
3. pacifističke knjige,
4. liberalno-demokratske knjige, odnosno knjige napisane u duhu Weimarske Republike,
5. povijesne knjige u kojima se omalovažava podrijetlo, čast i kultura njemačkog naroda,
6. knjige ideološkog sadržaja među kojima se nalaze one koje propovijedaju lažne teorije u prirodnim znanostima kao što su darvinizam ili monizam,
7. knjige u kojima se pozitivno govori o predstavnicima generirane moderne likovne umjetnosti,
8. knjige o seksualnom odgoju,
9. dekadentne, morbidne i sramotne knjige,
10. knjige židovskih autora bez obzira na zemlju u kojoj autor živi i u kojoj su knjige tiskane,
11. zabavna literatura koja opisuje život koji se zasniva na buržoaskim ili feudalnim idejama,
12. knjige u kojima dolazi do izražaja nacionalistički i patriotski sentimentalizam.⁴³

Iako je ovaj popis knjiga točno odredio neke skupine, druge su ostale i dalje prilično neodređene, što je knjižničarima ostavilo određenu dozu autonomije u izboru prilikom izlučivanja knjiga. Tako, primjerice, nije poznato koje knjige omalovažavaju njemački narod ili koje knjige treba svrstati u erotsku tematiku. Prikriveni protivnici režima ponovno su uspijevali pod različitim izgovorima sačuvati određeni broj knjiga koje su se držale nepodobnima. Poznati knjižničar Georg Leyh (1877. – 1968.), upravitelj knjižnice u Tubingeru, koristio je brojne izgovore kako ne bi temeljito „očistio“ knjižnicu od knjiga koje su nacisti smatrali nepodobnima, već je izlučivao samo one koje su bile na popisu Ministarstva za propagandu.⁴⁴

Ukupan broj knjiga koji je izlučen iz knjižnica za vrijeme vlasti nacista nije poznat. Poznate su brojke nekih specifičnih knjižnica, kao npr. javne knjižnice u Leipzigu. U istoj je do rujna 1935. godine iz optjecaja povučeno 12 132 knjiga, što čini 10,7% sveukupnog inventara. Najveća

⁴³ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (1992.), str. 96-97.

⁴⁴ Isto, str. 97.

kategorija očišćenih knjiga, ukupno 5 186 svezaka, dolazila je iz društvenih znanosti.⁴⁵ Drugi gradovi su imali znatno veći postotak „čišćenja“ svojih knjižnica. U Düsseldorfu je između rujna 1933. godine i svibnja 1935. godine zbog političnih razloga izlučeno 6 000 knjiga, što čini 20% fundusa. U Frankfurtu na Odri izbačeno je oko 11 000 od 26 000 knjiga, u Kielu otprilike 50% fonda knjižnice, odnosno 11 000 knjiga, u Berlinu oko 30% svih knjiga u javnim knjižnicama, a u Beču blizu 50% knjiga. Tako očišćene knjižnice sadržavale su preko 100 primjera Hitlerove knjige „Mein Kampf“, ali gotovo bez najvažnijih klasika njemačke književnosti.⁴⁶

Osvajanjem i okupiranjem drugih zemalja tijekom Drugog svjetskog rata, nacisti su čistili knjižnice i u Austriji, Jugoslaviji, Sloveniji, Francuskoj itd. Okupacijom Austrije 1938. godine i dolaskom Wehrmachta nacisti su uspostavili slične upute za knjižnice kao u Njemačkoj. U ovim su se „Uputama za novo uređenje austrijskih knjižnica u deset točaka“ posebno osvrnuli na austrijske pisce. Okupacija Jugoslavije označila je „čišćenje“ knjižnica i na njezinu teritoriju prema popisima zabranjenih knjiga. U Sloveniji nacisti su, osim uspostavljanja popisa zabranjenih knjiga, zatirali slovenski jezik i kulturu, dok su istovremeno nametali njemački jezik i kulturu.⁴⁷ U Štajerskoj, lokalne su vlasti 1942. godine izdale i naputak o temeljitom „čišćenju“ privatnih knjižnica na slovenskom jeziku. Slovenski narod to nije dopustio, pa su se knjige na slovenskom jeziku često skrivale te su ugledale svjetlo dana tek nakon poraza nacionalsocijalista i njihova povlačenja iz Slovenije.⁴⁸ Nakon 12 godina vlasti nacisti nisu uspjeli ostvariti zadane ciljeve, odnosno „očistiti“ knjižnice od svih nepodobnih knjiga.⁴⁹

Porazom Njemačke u Drugom svjetskom ratu i njezinom bezuvjetnom kapitulacijom, započinje denacifikacija koja je podrazumijevala „čišćenje“ knjižnica od nacionalsocijalističkih knjiga. „Naredba br. 4“ pod naslovom „Oduzimanje literature i djela nacionalsocijalističkog i militarističkog karaktera“ izdana je 13. svibnja 1946. godine od strane Saveznika, s ciljem što bržeg odstranjivanja knjižnica od protudemokratskih, nacionalsocijalističkih i militarističkih knjiga. Sovjeti su ih preduhitрили jer su u okupiranim područjima Istočne Njemačke već 16. rujna 1945. godine izdali naredbu koju je potpisao Georgij Žukov (1896. – 1974.), general sovjetskih trupa, u kojoj stoji kako osim javnih, vlasnici privatnih knjižnica, kao i sve privatne osobe moraju

⁴⁵ Lewy, Guenter. Harmful and Undesirable: Book Censorship in Nazi Germany. New York: Oxford University Press, 2016. Str. 119.

⁴⁶ Isto, str. 119.

⁴⁷ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (1994.), str. 98-99.

⁴⁸ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (1997.), str. 183.

⁴⁹ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (1994.), str. 98.

do 1. listopada 1945. godine predati sve časopise, brošure, knjige nacionalsocijalističke tematike, kao i svu militarističku i vojnu literaturu. Zanimljivo je kako se u savezničkoj „Naredbi br. 4“ uopće ne spominju privatne knjižnice i privatne osobe.⁵⁰

4.4 Nezavisna Država Hrvatska

Stvaranjem Nezavisne Države Hrvatske cenzura nije ukinuta, već upravo suprotno – na dan proglašenja NDH 10. travnja 1941. godine, Izvršni odbor Glavnog ustaškog stana donosi odluku o obustavi tiskanja i objavljivanja svih listova koji su izlazili dok od novih vlasti ne dobiju dopuštenje za rad.⁵¹

Novoosnovani Hrvatski državni novinski ured brinuo se o svim promjenama koje će država učiniti. Osim uspostave Povjerenstva za novinstvo koje se trebalo brinuti o kontroli tiska, uspostavljena je i preventivna cenzura za sve knjige, časopise i novine. Dana 23. svibnja 1941. godine Državno tajništvo je uputilo dopis svim knjižnicama koji je upozorio da će odstraniti sve knjige, listove, brošure i sl. koji su usmjereni protiv interesa hrvatskog naroda iz istih. Po pronalasku nepodobnih knjiga i sastavljanja zapisnika u tri primjerka u kojima je trebalo biti jasno navedeno koje su knjige oduzete iz knjižnica, iste su postajale vlasništvo Državnog tajništva.⁵² Nepodobnim su knjigama ustaški cenzori smatrali sljedeće skupine knjiga:

1. knjige, listovi, časopisi koji ugrožavaju stabilnost i sigurnost države, prvenstveno knjige marksista i ljevičara,
2. kritički nastrojene knjige prema Nijemcima i Talijanima,
3. knjige s pornografskim sadržajem,
4. knjige tiskane ćirilicom ili latinicom koje veličaju jugoslavenstvo,
5. knjige srpskih autora.⁵³

U počecima su ustaše u velikoj mjeri prebacivale odgovornost za „čišćenje“ knjižnica na knjižničare. Nedovoljno definirane upute o knjigama koje nisu poželjne, knjižničarima su omogućile spašavanje mnoštva knjiga koje su bile protivne interesima državnih vlasti. Izlučivanje

⁵⁰ Isto, str. 100.

⁵¹ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (2008.), str. 495.

⁵² Isto, str. 498-499.

⁵³ Isto, str. 503.

knjiga koje su protudržavne tematike u školskim knjižnicama bio je tek prvi korak. Mnoštvo nepodobnih knjiga još uvijek je bilo skriveno u privatnim i javnim knjižnicama, ali i knjižarama.

U veljači 1942. godine, ustaške su vlasti sastavile „Privremeni popis pisaca zabranjenih za prodaju u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“.⁵⁴ Sastavljači popisa nepodobnih knjiga vjerojatno su se vodili nacionalsocijalističkim popisima nepodobnih knjiga koji je nadopunjivan od 1936. do 1944. godine jer se na popisu nalazio niz autora koji zasigurno nisu bili štetni u NDH.⁵⁵ Ipak, neke upute su jedinstvene za ustaški režim jer su usmjerene protiv unutarnjih neprijatelja NDH, u ovom slučaju Srba. Pročelnik Odjela za pučke škole u sklopu Ministarstva bogoštovlja izdao je upute ravnateljima škola da „sve knjige u školskim knjižnicama (učeničkim i učiteljskim) pisane u srpskom duhu, štampane ćirilicom, a koje nemaju znanstveni i strogo stručni sadržaj, treba odmah iz knjižnica izlučiti“.⁵⁶ Vlasti, osim što su slale dopise knjižnicama, slale su i svoje povjerenike koji su provjeravali rad knjižnica.⁵⁷

Nadalje, 19. veljače 1942. godine, donesena je naredba objavljena u Narodnim novinama prema kojoj nije dozvoljeno tiskanje knjiga bez službene dozvole.⁵⁸ Ustaše su u knjižnicama inače identificirale mnogo nepodobnih knjiga poput bezvjerskih, pornografskih, ljevičarskih i protuhrvatskih. Njih je trebalo što je moguće hitnije ukloniti iz knjižnica kako bi se stanovništvo zaštitilo od njihova štetnoga utjecaja.⁵⁹ Povjerenici, međutim, nisu bili dovoljno upoznati koje knjige je potrebno odstraniti, odnosno koje knjige ugrožavaju državne interese, a to su prepoznali i knjižničari, koji su u svojim knjižnicama vješto skrivali nepodobne knjige.⁶⁰

4.5 Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija

Uspostavom Jugoslavije 1945. godine, odnosno komunističkog režima u Hrvatskoj, nastupilo je novo razdoblje cenzure pisane riječi. Poput drugih totalitarnih režima, Jugoslavija je provodila strogu kontrolu pisane riječi, a česte su bile kazne i progoni za nepodobne pisce, iako službeno cenzura nije postojala te se vlast hvalila potpunom demokracijom. Do tada nezabilježen oblik

⁵⁴ Isto, str. 496.

⁵⁵ Hebrang Grgić, Ivana, Nav. dj. , str. 153.

⁵⁶ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (2008.), str. 495.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Isto, str 498-499.

cenzure bio je nadzor nad radnicima u tiskari. Samoupravne odluke radnika zapravo su bile odluke partijskih komiteta, a prema donesenim zakonima u Jugoslaviji takav oblik cenzure bio je nezakonit. Malo toga je zapisano, zbog čega danas ne postoji mnogo dokaza.⁶¹

Nepodobnim knjigama koje su odlagane u posebne, zatvorene fondove, smatrane su sljedeće kategorije knjiga:

1. knjige tiskane u NDH, osobito one pisane korijenskim pravopisom,
2. knjige protivne komunizmu,
3. knjige protivne SSSR-u,
4. knjige autora koji su bili protiv ljevičara,
5. knjige napisane od strane ustaša, četnika i drugih neprijatelja,
6. knjige vjerskog sadržaja.⁶²

Knjižnice su najveću čistku doživjele nakon 1971. godine, odnosno nakon Hrvatskog proljeća, kada je u zatvorene fondove prebačen najveći broj knjiga. Pisci poput Frangeša, Pavletića, Gotovca i mnogih drugih zabranjeni su, kao i njihove knjige koje su široj javnosti postale dostupne tek nakon sloma komunizma 1990. godine. Kao i u drugim režimima 20. stoljeća u Europi, u Jugoslaviji se također nije jednako postupalo prema svim knjigama. Veliki izbor ostavljen je knjižničarima ili lokalnim vlastima u pojedinim gradovima.⁶³

Izdavanjem knjige „Priča o Hrvatskom biografskom leksikonu“, jednom od mnogobrojnih žrtava komunističke cenzure postao je i Aleksandar Stipčević. Knjiga je pripremljena za tisak 1983. godine, a dužnost glavnog urednika preuzeo je upravo Stipčević. Ubrzo nakon njezina objavljivanja, knjiga je bila u više navrata kritizirana. Nezadovoljstvo hrvatskih i jugoslavenskih partijskih krugova ogledalo se ponajprije u njezinu naslovu i uporabu riječi „hrvatski“, no konstruktivnih kritika koje bi opravdale zabranu ove knjige zapravo nije bilo pa joj se naposljetku zamjerio nedostatak „marksističkog pristupa“. Tadašnja je ideologija marksizam smatrala jednim ispravnim pristupom, a urednicima nije preostalo ništa drugo nego obećati da će u idućem izdanju knjige biti više veličanja ove ideologije. Policija je oduzimala primjerke ove knjige u knjižnicama, organizirane su rasprave i smjenjivani članovi uredništva. Drugo izdanje knjige izašlo je

⁶¹ Hebrang Grgić, Ivana, Nav. dj. (2008.), str. 153.

⁶² Vegh, Željko. Sudbina hrvatskih knjiga kršćanske tematike i nadahnuća u Gradskoj knjižnici u Zagrebu u doba komunizma. // Kroatologija 6, 1-2(2015), str. 28.

⁶³ Isto, str. 29.

neposredno prije prvih demokratskih izbora u Hrvatskoj 1990. godine. Ovo, dakako, nije jedini takav primjer.⁶⁴

Promicanje marksističkog pristupa u znanstvenom i izdavačkom radu dominantan je i u mnogim časopisima, kao što je, primjerice, bio časopis „Knjiga i čitaoci“. Iako bezazlenog naslova, časopis zapravo skriva uzdizanje i njegovanje kulta sovjetskog revolucionara i državnika Vladimira Iljiča Lenjina i Oktobarsku revoluciju te jugoslavensku socijalističku revoluciju.⁶⁵ Rusofilstvo također postaje jedna od čestih tema časopisa. Tako, primjerice, u rubrici „Pisci – knjige – čitaoci“ stoji kako „U Zapadnoj Evropi sve brže raste popularnost ruskog jezika. Dok je 1957. godine na ruskom jeziku bilo objavljeno 8% čitave naučne literature, u 1965. taj je postotak porastao na 15%!“. ⁶⁶ U časopisu su povremeno obrađivane i kršćanske teme, no isključivo s ciljem kritiziranja i negiranja, a primjer je knjiga Esada Ćimića „Društvo i religija“. U prikazu ove knjige knjižničara Mije Haramina, knjiga se opisuje kao rad koji „problemima religije pristupa naučno, kao marksist“, te da „podvrgava kritici vrlo različita shvaćanja religije i stavove prema religiji u povijesnom razvitku i kod suvremenika“. ⁶⁷ Haramin također ističe da knjiga nosi poruku da „čovjek nije stvorenje, nego stvaralac, i to ne samo sebe nego i boga“. ⁶⁸ Ova karakterizacija jasno pokazuje da knjiga nije namijenjena pozitivnoj analizi kršćanske vjere, već da služi kao sredstvo marksističke kritike religije. ⁶⁹

Zanimljiva je činjenica kako u razdoblju SFRJ službeno nije zabranjeno mnoštvo knjiga, svega desetak, no neslužbeno ih je bilo zabranjeno znatno više. To znači da je najveći broj knjiga zabranjen i uklonjen iz knjižnica neslužbeno, odnosno isključivo usmenim putem. ⁷⁰

5. „Čišćenje“ knjižnica u suvremenim demokratskim društvima?

Demokratske države druge polovine 20. i 21. stoljeća zbog niza zakona, propisa, prava na jednakost u pristupu informacijama za sve stanovnike neke zemlje, etičkog kodeksa knjižničarskih

⁶⁴ Hebrang Grgić, Ivana, Nav. dj., str. 155-156.

⁶⁵ Vegh, Željko. Cenzura kršćanskih knjiga u časopisu Knjiga i čitaoci (1967.-1979.) Društva bibliotekara Hrvatske (Hrvatskoj bibliotekarskog društva). // Kroatologija 8(2017), str. 32.

⁶⁶ Isto, str. 33.

⁶⁷ Isto, str. 32.

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ Vegh, Željko, Nav. dj. (2015.), str. 46-47.

udruga, prava na slobodno izražavanje itd., ne mogu provoditi niti približno jednaku kontrolu nad pisanom riječi kao totalitarni režimi. Naravno, u suvremenim demokratskim društvima podrazumijeva se odsutnost sustavnog „čišćenja“ knjižnica od nepodobnih knjiga. Ipak, ne podrazumijeva se odsutnost cenzure, te organiziranog pozivanja na istu.

Već spomenuto zabranjivanje knjiga o čarobnjaku Harryju Potteru (1997.), zbog uvjerenja kako knjige promoviraju čarobnjaštvo i okultnu tematiku te zabranjivanje knjige „Da Vinci je kod“ 2006. godine, samo su neki od primjera cenzure i pozivanja na istu u suvremenim demokratskim društvima. Trend pozivanja na cenzuru je u porastu, posebice u posljednjih nekoliko godina. American Library Association (Američko udruženje knjižničara; u daljnjem tekstu ALA) navodi kako su javne knjižnice u 2023. godine zabilježile porast od 92%, u broju naslova koji su na meti cenzure od strane udruga, u odnosu na prethodnu godinu. U 2023. godini najosporavanije knjige dotiču se tema poput LGBTQUIA+, seksualno eksplicitnog sadržaja, silovanja i droge, o čemu svjedoči i lista koju ALA redovito objavljuje za svaku godinu.⁷¹ Zbog iznimnog porasta osporavanih knjiga i nastojanja da se ograniči pristup informacijama, ALA je 2022. godine pokrenula nacionalnu inicijativu „Unite Against Book Bans“ (Ujedinimo se protiv zabrana knjiga), koja će pomoći čitateljima u udruživanju i borbi protiv cenzure. U konačnici, ALA navodi kako izvješća knjižničara jasno ukazuju na organizirane kampanje za zabranu knjiga protiv kojih je potrebno zajedništvo kako bi očuvali pravo na izbor knjiga koje želimo čitati.⁷²

U suvremenim demokratskim društvima ne postoji praksa sustavnog uklanjanja knjiga iz knjižnica, cenzura i pokušaji ograničavanja pristupa informacijama i dalje su prisutni. Organizirane kampanje i porast broja osporavanih knjiga ukazuju na potrebu za stalnim angažmanom i zajedništvom u borbi za očuvanje slobode pristupa knjigama i idejama. Borba protiv cenzure i očuvanje otvorenosti knjižnica kao prostora slobodnog razmišljanja i rasprave ostaju ključni za očuvanje demokratskih vrijednosti i prava na slobodno izražavanje u modernom društvu.

⁷¹ Top 10 Most Challenged Books of 2023, 2024. URL: <https://www.ala.org/bbooks/frequentlychallengedbooks/top10#past-decades> (2024-09-09)

⁷² American Library Association reports record number of unique book titles challenged in 2023, 2024. URL: <https://www.ala.org/news/2024/03/american-library-association-reports-record-number-unique-book-titles> (2024-09-09)

6. Zaključak

Povijest je prepuna fenomena „čišćenja“ knjižnica od nepodobnih knjiga, još od vremena antike pa sve do danas. Iza nastojanja da se knjižnice „očiste“ od knjiga koje su smatrane neprihvatljivima, lošima i nepodobnima, obično je stajala vjerska i/ili svjetovna vlast, koja je na taj način nastojala očuvati postojeći društveno-politički poredak i hijerarhiju moći ili nametnuti novu političku ideologiju i novi politički narativ.

U razdoblju antike, car August zabranjuje knjige pjesnika Ovidija zbog lascivne tematike, a kineski car Qin Shi Huang naređuje spaljivanje brojnih knjiga koje su kritizirale njegovu vlast. Car Dioklecijan zabranjuje kršćanske knjige, a zabrana je trajala sve do izjednačavanja kršćanstva s ostalim religijama u Carstvu, odnosno dolaskom cara Konstantina na vlast i donošenjem Milanskog edikta 313. godine. Konstantinovi nasljednici donose brojne zabrane usmjerene protiv kršćanskih knjiga koje nisu slijedile ustanovljene crkvene dogme pa su smatrane heretičkima. Razdoblje srednjeg vijeka je vrijeme u kojem je Crkva imala potpunu kontrolu nad pisanom riječi i knjižnicama. S pojavom Gutenbergova tiskarskog stroja, a posebice reformacije, slabi i njezina moć, rezultat čega je, s jedne strane, pojava luteranskih knjiga, odnosno, s druge strane, pojava prvog službenog popisa zabranjenih knjiga, tzv. „Index librorum prohibitorum-a“ čije prvo izdanje Crkva donosi 1559. godine. Pojavom totalitarnih režima 20. stoljeća, poput nacizma u Njemačkoj, boljševizma u Rusiji, fašizma u Italiji i komunizma u Jugoslaviji, knjižnice su ponovno bile u potpunosti kontrolirane. Nastojalo ih se „očistiti“ od svih knjiga koje su navedeni režimi držali nepodobnima. Nepodobni pisci, pretežito kritičari režima, proganjani su na mnogobrojne načine, a spomenuti primjer pisca Borisa Pasternaka i njegova djela „Doktor Živago“ vjerojatno najbolje ilustrira određenu dozu apsurdnosti straha totalitarnih režima od nepodobnih knjiga i pisaca. Naveden je i primjer Aleksandara Stipčevića i zabrane izdavanja knjige „Priča o Hrvatskom biografskom leksikonu“ koji ilustrira nezadovoljstvo partijskih krugova zbog upotrebe riječi „hrvatski“, pri čemu su kritike na račun nedostatka „marksističkog pristupa“ nadomjestile konstruktivne argumente, dok je željeni narativ u znanstvenom radu SFRJ, prema časopisu „Knjiga i čitaoci“, uključivao slavljenje Lenjina, socijalističke revolucije, rusofilstvo i specifičan odnos prema religiji. Naposljetku, u demokratskim društvima 20. i 21. stoljeća, cenzura ili pozivanje na istu, nije u potpunosti pojam izvučen iz povijesnih knjiga. Zbog toga, ALA poziva sve čitatelje u borbu i udruživanje protiv cenzure.

Iako su donosili mnogobrojne zakone, odredbe i propise o cenzuri, niti jedna vlast nije uspjela u potpunosti „očistiti“ knjižnice od nepodobnih knjiga, a najbliži tomu bili su boljševici koji su imali razrađen sustav cenzure, apsolutan nadzor nad cjelokupnim društvom i neosporavanu vlast dugi niz godina u SSSR-u. Slabljenjem i konačnim padom komunističkog režima ponovno su na police knjižnica vraćene knjige koje su do tada smatrane nepodobnima. Ostali režimi nikada nisu bili jednako uspješni kao boljševici, a razlozi su mnogobrojni. Jedan od najčešćih je nesistematičnost u popisima knjiga koje treba izlučiti, kao i određeni otpor knjižničara prema takvim postupcima, što je vidljivo i u nacističkoj Njemačkoj, fašističkoj Italiji, NDH i SFRJ. Korištenje propusta u donesenim popisima sačuvalo je brojne knjige unatoč agresivnoj politici usmjerenoj prema knjižnicama, što je u velikoj mjeri zasluga upravo knjižničara. Danas knjižničari izlučuju knjige, ali prema pravilnicima kakav je npr. Pravilnik o zaštiti, reviziji i otpisu knjižnične građe u Republici Hrvatskoj. O cenzuri kakva je postojala kroz povijest ipak ne može biti riječi.

7. Popis literature

1. American Library Association reports record number of unique book titles challenged in 2023, 2024. URL: <https://www.ala.org/news/2024/03/american-library-association-reports-record-number-unique-book-titles> (2024-09-09)
2. Baez, Fernando. *A Universal History of the Destruction of Books: From Ancient Sumer to Modern Iraq*. New York: Atlas & Co, 2008.
3. Bosaver, Guido. *Censorship and Literature in Fascist Italy*. London: University of Toronto Press Incorporated, 2007.
4. Finn, Peter; Cuvéé, Petra. *Afera Živago: Kremlj, CIA i bitka za jednu zabranjenu knjigu*. Zagreb: Profil knjiga, 2014.
5. Hebrang Grgić, Ivana. *Cenzura: Neizostavan čimbenik razvoja ljudske misli i društva. // Aleksandru Stipčeviću s poštovanjem / edited by Miroslav Tuđman*. Zagreb: Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2008. Str. 135-166.
6. Karolides, J. Nicholas; Bald, Margaret; Sova, B. *Dawn.120 Banned Books, Second edition: Censorship Histories of World Literature*. New York, 2011.

7. Knuth, Rebecca. *Libricide: The Regime-Sponsored Destruction of Books and Libraries in the Twentieth Century*. London: Praeger, 2003.
8. Knjižnica. // Hrvatska enciklopedija. URL: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/knjiznica> (2024-07-02).
9. Lakuš, Jelena; Baričević, Katarina. Tjedan zabranjenih knjiga u hrvatskim narodnim knjižnicama. // *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 66, 1(2023), str. 73-103.
10. Lewy, Guenter. *Harmful and Undesirable: Book Censorship in Nazi Germany*. New York: Oxford University Press, 2016.
11. Narodne Novine: Pravilnik o zaštiti, reviziji i otpisu knjižnične građe. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2023_03_27_452.html (15.09.2024.)
12. Panić, Matija. Cenzura odozdo: prilog teorijskoj raspravi o cenzuri. // *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 60, 4(2017), 25-44.
13. Rohmann, Dirk. *Christianity, Book-Burning and Censorship in Late Antiquity: Studies in Text Transmission*. Berlin: Walter de Gruyter, 2016.
14. Stipčević, Aleksandar. *Cenzura u knjižnicama*. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, 1992.
15. Stipčević, Aleksandar. *Kako izbjeći cenzora*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1997.
16. Stipčević, Aleksandar. *O savršenog cenzoru: iliti priručnik protiv štetnih knjiga i njihovih autora*. Zagreb: Nakladni zavod matice Hrvatske, 1994.
17. Stipčević, Aleksandar. *Socijalna povijest knjige u Hrvata: Knjiga III: Od početaka Hrvatskoga narodnog preporoda (1835.) do danas*. Zagreb: Školska knjiga, 2008.
18. Stipčević, Aleksandar. *Sudbina knjige*. Lokve: Naklada Benja, 2000.
19. Top 10 Most Challenged Books of 2023, 2024. URL: <https://www.ala.org/bbooks/frequentlychallengedbooks/top10#past-decades> (2024-09-09)
20. Vegh, Željko. Cenzura kršćanskih knjiga u časopisu *Knjiga i čitaoci* (1967. – 1979.) Društva bibliotekara Hrvatske (Hrvatskog bibliotekarskog društva). // *Kroatologija* 8(2017), str. 29-50.
21. Vegh, Željko. Sudbina hrvatskih knjiga kršćanske tematike i nadahnuća u Gradskoj knjižnici u Zagrebu u doba komunizma. // *Kroatologija* 6, 1-2(2015), str. 27-93.

